

*Элебесова Айгул Бейшенакуновна
педагогика илиминин кандидаты,
улук илимий кызматкери
Кыргыз билим берүү академиясы*

**МАХМУД КАШГАРИНИН 1000 ЖЫЛДЫГЫНА АРНАЛГАН «ТҮРК ДҮЙНӨСҮ:
ЫСЫК-КӨЛ–АЛАМ ОРДОСУ» ЭЛ АРАЛЫК ИЛИМИЙ-ПРАКТИКАЛЫК
КОНФЕРЕНЦИЯСЫНЫН МААНИСИ**

*Элебесова Айгуль Бейшенакуновна
кандидат педагогических наук,
старший научный сотрудник
Кыргызская академия образования*

**ЗНАЧЕНИЕ МЕЖДУНАРОДНОЙ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ
«ТЮРКСКИЙ МИР: ИССЫК-КУЛЬ — ЦЕНТР ВСЕЛЕННОЙ»,
ПОСВЯЩЁННОЙ 1000 ЛЕТИЮ МАХМУДА КАШГАРИ**

*Elebesova Aigul Beyshenakunovna
candidate of pedagogical sciences (Ph.D.),
senior research fellow
Kyrgyz academy of education*

**THE IMPORTANCE OF INTERNATIONAL SCIENTIFIC-PRACTICAL CONFERENCE
“THE TURKIC WORLD: ISSYK-KUL IS THE CETRE OF THE UNIVERSE”,
DEVOTED TO THE 1000TH ANNIVERSARY OF MAHMUD AL-KASHGARI**

Аннотация: Бул макалада түрк тилдүү мамлекеттердин жалпы билим берүүчү уюмдарынын (мектеп, гимназия, лицей) окуучуларынын жана мугалимдеринин, окумуштуу педагогдордун «Түрк дүйнөсү» багытында Махмуд Кашгаринин 1000 жылдыгына арналып өткөрүлгөн «Түрк дүйнөсү: Ысык-Көл–Аалам ордосу» эл аралык илимий-практикалык конференциясынын өспүрүмдөрдө жана жаштарда изилдөөчүлүк иш көндүмдөрүн, патриоттуулукка тарбиялоо жана башка элдердин өкүлдөрү менен баарлашуу маданиятын калыптандыруудагы мааниси көрсөтмөлүү сыпатталып баяндалат.

Аннотация: В данной статье описывается значение Международной научно-практической конференции «Тюркский мир:

Иссык-Куль — центр Вселенной», посвящённой 1000-летию Махмуда Кашгари, учащихся и учителей общеобразовательных организаций (школ, гимназий и лицеев), учёных педагогов тюркоязычных стран в формировании у подростков и молодёжи исследовательских умений и навыков, патриотического воспитания и культуры общения с представителями других народов.

Annotation: This article describes the importance of the international scientific-practical conference “The Turkic World: Issyk-Kul is the Center of the Universe”, dedicated to the 1000th anniversary of Mahmud al-Kashgari, of students and teachers of educational institutions (schools, gymnasiums and lyceums), scientists teachers of Turkic-speaking countries in the formation of adolescents and youth’s

research skills, patriotic education and cultural dialogue with the representatives of other nations.

Түйүндүү түшүнүктөр: *тарыхый-маданий байланыштар, түрк тилдүү элдер, уникалдуу орток маданий мурас, Чыгыш философиясынын негиздери, энциклопедиялык сөздүк.*

Ключевые слова: *историко-культурные связи, тюркоязычные народы, уникальное общее культурное наследие, основы Восточной философии, энциклопедический словарь.*

Key words: *historical and cultural ties, Turkic-speaking peoples, the unique common cultural heritage, the basics of Eastern philosophy, encyclopedic dictionary.*

XXI кылым жалпы адамзаттын акыл-эстүү ой жүгүртүү майданындагы даңазалуу кылым болууда. Анткени II кылымда жарык көрсө дагы, лингвисттер, тарыхчылар жана башка интеллектуалдуу чөйрөлөр тарабынан ушул кезге чейин кеңири белгилүүлүк менен колдонулуп келе жаткан тунгуч түрк энциклопедиясы жана ар түрдүү түрк сөздөрүнүн түшүндүрмө сөздүгү болуп саналган «Дивани лугат ат-түрк» лексикографиялык трактатынын автору, Орто кылымдардагы улуу түрк аалымы Махмуд Кашгари-Барсканинин 1000 жылдыгы ЮНЕСКОнун чечими менен бүткүл дүйнөлүк даражада белгиленүүдө. (*Лексикография* – бир элдин тилиндеги сөздөрдү жыйноо, аларды системага салуу жана сөздүк түрүнө келтирип басып чыгаруу теориясы жана практикасы.) Түрк тилдүү элдердин турмуш-тиричилиги, каада-салттары, үрп-адаттары жана фольклору жөнүндөгү илимий маалыматтык түшүндүрмөлөрдү даанышман ойчул жана философ Махмуд Кашгари-Барскани ушул китебине толук сыйдырып бере алган.

Бириккен Улуттар Уюмунун 2007-жылдын 12-октябрында Парижде өткөрүлгөн Билим, илим жана маданият маселелери боюнча Башкы конференциясынын резолюциясы

боюнча «5.1. ЮНЕСКОнун катышуусу менен 2008–2009-жж. белгилене турган унутулгус даталар жөнүндө мүчө-өлкөлөрдүн сунуштарынын» тизмесинде 65-болуп «Махмуд Кашгаринин (1028/29–1101) туулган күнүнүн 1000 жылдыгы» деп көрсөтүлгөн. Даанышман Махмуд Кашгарини бул тизмеге киргизүү Түркия Республикасы тарабынан сунушталган. Аталган Башкы конференциянын 5.1-пунктунун IV бөлүмүндө ЮНЕСКО 2008–2009-жж. белгилене турган 67 унутулгус даталар боюнча иш-чараларга катыша тургандыгы жөнүндө токтом чыгарылган. Тизме сунуштаган мүчө-өлкөлөрдүн француз тилиндеги аталыштарынын алфавиттик тартибинде түзүлгөн. Ошентип 67 улуу инсандын ишмердүүлүктөрү бүткүл дүйнөлүк даражада белгиленди. Ошондон бери Түркиянын, Кыргызстандын, Казакстандын, Өзбекстандын, Түркмөнстандын интеллектуалдуу чөйрөлөрү өз өлкөлөрүндө Махмуд Кашгари-Барсканинин 1000 жылдыгын терең урмат менен белгилешүүдө.

Мына ушул дүйнөлүк интеллектуалдуу толкундун ыргагында «Түрк дүйнөсү: Ысык-Көл — Аалам Ордосу» деген шарттуу түрдөгү аталыш менен 2015-жылдын 22–25-мартында өткөрүлгөн түрк тилдүү өлкөлөрдүн жалпы билим берүүчү уюмдарынын (мектеп, гимназия, лицей) окуучуларынын жана мугалимдеринин, студенттердин жана окумуштуу педагогдордун Эл аралык илимий-практикалык конференциясы өсүп жетилип келе жаткан жаш муун, айрыкча окуучулар үчүн байыркы маданиятты изилдөөнүн жана өздөштүрүүнүн башкалардан айырмалуу өзгөчө мүнөздөгү мектеби болуп саналат.

Бул конференцияга Кыргызстандын Нарын облусунун Ак-Талаа жана Кочкор райондорундагы, Талас облусунун Талас районундагы, Чүй облусунун Аламүдүн жана Кемин райондорундагы, Ысык-Көл облусунун Ак-Суу районундагы, Балыкчы жана Каракол шаарларындагы, республикабыздын борбору Бишкек шаарындагы жалпы билим берүүчү

уюмдардын (мектеп, гимназия, лицей) түрк тилдүү мамлекеттердин тарыхый, социалдык-экономикалык жана маданий өнүгүү жолдооруна окутуунун долбоордук технологиясы боюнча чыгармачылык менен илимий изилдөө иштерин жүргүзүүгө дилгир окуучулар жана мугалимдер, ошондой эле жаш муундарга профилдик багыт берүү максатындагы мотивациялык түрткү берүүчү илимий баяндамаларын ортого салган окумуштуу педагогдор – Кыргыз билим берүү академиясынын илимий кызматкерлери, Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз Улуттук университетинин, Касым Тыныстанов атындагы Ысык-Көл Мамлекеттик университетинин окутуучулары жана студенттери катышты.

«Түрк дүйнөсү» багыты боюнча жүзөгө ашырылып, жыл сайын көктөмдөгү жазгы каникул учурунда өткөрүлүшү салтка айланып калган бул Эл аралык илимий-практикалык конференцияга Саха (Якут) Республикасынан (Орусия Федерациясы) жана Казакстан Республикасынан да жоон топ меймандар келип катышышты.

Конференцияга баардыгы болуп 116 илимий баяндама келип түштү. Конференция төмөндөгүдөй 4 секция боюнча өткөрүлдү:

1. «Махмуд Кашгари (Барскани): «Ысык-Көл – дүйнө чордону». Модератору: *Осекова Динара Усеновна*, Бишкек шаарындагы Айдаркан Молдокулов атындагы Улуттук компьютердик гимназиянын тарых мугалими; катчысы: *Өмүралиева Толгонай Көкүмбаевна*, Касым Тыныстанов атындагы Ысык-Көл Мамлекеттик университетинин Кыргызстан тарыхы жана аны окутуунун усулдугу кафедрасынын окутуучусу.

2. «Тарых, философия жана этнография». Модератору: *Аттокурова Айнура Өмүртоктоевна*, Ысык-Көл облустук билим берүү институнун социалдык-гуманитардык предметтер бөлүмүнүн башчысы; катчысы: *Жумабаева Гүлайым Ишекеевна*, Токтогул Сатылганов атындагы облустук лицей-интернаттын тарых мугалими.

3. «Коом, экономика жана маданият». Модератору: *Садыкова Бурмаке Ногоевна*, Бишкек шаарындагы Айдаркан Молдокулов атындагы Улуттук компьютердик гимназиянын тарых жана жаран таануу мугалими; катчысы: *Осмонова Марина Турдубековна*, Токтогул Сатылганов атындагы облустук лицей-интернаттын тарых мугалими.

4. «Өспүрүмдөрдүн социалдык-психологиялык абалынын актуалдуу маселелери». Модератору: *Элебесова Айгүл Бейшенакунна*, Кыргыз билим берүү академиясынын социалдык-гуманитардык предметтер лабораториясынын улук илимий кызматкери; катчысы: *Каниметова Рыскүл Бекболотовна*, Токтогул Сатылганов атындагы облустук лицей-интернаттын тарых мугалими.

Түрк тилдүү мамлекеттердин жалпы билим берүүчү уюмдарынын (мектеп, гимназия, лицей) окуучуларынын жана мугалимдеринин, окумуштуу педагогдордун «Түрк дүйнөсү: Ысык-Көл – Аалам Ордосу» деген темадагы Эл аралык илимий-практикалык конференциясынын резолюциясы кабыл алынды.

Конференциянын катышуучулары Каракол шаары боюнча жана «Каракол → Пристань (К. Карасаев, Н.М. Пржевальский музейи) → Каракол» жана «Каракол → «Жети-Өгүз» курорту («Жети-Өгүз», «Жарылган жүрөк» кызыл аскалары) → Каракол» маршруттары боюнча экскурсияларга чыгышты.

Көрүнүктүү түрк философу жана лексикографы Махмуд Кашгари-Барскани (толук ысмы – Махмуд ибн аль-Хусейн ибн Мухаммед ал-Кашгари ал-Барскани) Карахан мамлекетинин аймагындагы касиеттүү Ысык-Көлдүн боюндагы Барскан шаарында (азыркы Кыргызстандын Ысык-Көл облусунун түштүк жээгиндеги Барскоон айылы) төрөлгөн. Махмуд Кашгари-Барскани – Харун (ал-Хасан) ибн Сулейман Богра хандын небереси. Атасы Хусейн ибн Мухаммед Барскан шаарынын эмири болгон.

Махмуд Кашгари-Барскани түрк тилдериндеги сөздөрдү жыйнап, аларды системага салган жана «Дивани лугат ат-түрк» («Түрк тилдеринин түшүндүрмө сөздүгү») деген аталыштагы түшүндүрмө сөздүк түрүндө басып чыгарып, бүгүнкү күндө дагы эң маанилүү тарыхый булак болуп саналган лексикографиялык эмгек жараткан. Махмуд Кашгари-Барсканинин «Диваны» байыркы түрк элдеринин маданиятына арналган эң байыркы энциклопедиялык эмгек — уникалдуу орток маданий мурас. II кылымда жазылган бул эмгекте түрк тилдери тууралуу көптөгөн маалыматтар берилген, диалектилердин айырмачылыктарына көңүл бурулган, түрк элдеринин маданияттары жөнүндө өтө бай маалыматтар топтолгон. «Диванда» ар түрдүү уламыштар, макал-лакаптардын эң бай коллекциясы, байыркы түрк поэзиясынын үлгүлөрү топтолгон, каада-салттар, үрп-адаттар, баатырлар жана салгылаштар жөнүндө сыпатталып баяндалган.

VII кылымдын башында Түрк кагандыгынын курамында пайда болгон тогуз-огуз уруулар бирикмесинин курамына Сыр-Дарыянын, Арал жана Каспий деңиздеринин бойлорун мекендеген байыркы этностук топтор, Жети-Суунун, Сибирдин көчмөн жана жарым көчмөн уруу-уруктары кирген. Махмуд Кашгаринин «Диванындагы» даректерде 9–10-кылымдарда калыптанып бүткөн огуздардын тили, эң тамгалары боюнча маалыматтар кенен чагылдырылган, алар алгач 24, кийин 22 уруудан куралганы айтылат. Огуздардын тарых-таржымалы негизинен Батыш Жети-Суу чөлкөмү менен байланыштуу. Айрым уламыштарда огуздардын бир ордосу Ысык-Көлдө жайгашкандыгы айтылат.

Махмуд Кашгари-Барскани XXI кылымдагы мусулман цивилизациясынын кеңири мейкинин мекендеген түрктөрдүн болуп көрбөгөндөй зор аскердик ийгиликтеринин күбөсү болгон. Буга чейин мусулман башкаруучуларынын аскериндеги жалданма жоокерлер катары белгилүү болгон түрк-огуздар

Селжук сулалесинин (династиясынын) башкаруусунда араб жана иран сулалелеринин көзөмөлдүгүндөгү Хорасандан Жер Ортолук деңизине чейинки кеңири аймакты, ошондой эле византиялык императорду жеңип, Кичи Азияны каратып алышкан. Карахан сулалесинин башкаруусундагы чыгыш түрктөр XX кылымдын аягында Орто Азияда Самани сулалесин кулатып, өз бийлигин орноткон. Борбору Кашкар шаары болгон.

«Дивани лугат ат-түрк» эмгеги окурманды Дар уль-Ислам, т.а. мусулман дүйнөсү менен, халифтиктин басымдуу бөлүгүн бийлеп алган түрк баскынчыларынын тили жана маданияты менен ар тараптан алып карап тааныштырган энциклопедиялык сөздүк катары араб тилинде жазылган. Бул илимий темадагы чыгарма бүт бойдон, өзгөчө анын баш сөзү — Махмуд Кашгари-Барсканинин түрктөрдү Жараткан тарабынан дүйнөнү башкаруу үчүн тандалып алынган эл катары көрсөткөн эң жогорку басымдагы руханий жана эмоциялык маанайынын айкын-ачык күбөсү. «Дивандын» алгачкы саптарынан эле автордун дүйнө таанымында исламдын жана араб маданиятынын баалуулуктары өзгөчө орунду ээлей тургандыгы көрүнүп турат.

Махмуд Кашгари-Барскани эмгектин баш сөзүндө анын бул эмгеги мусулмандардын эң жогорку диний таанымал адамы, аббасид халифи аль-Муктадиге арнала тургандыгын тастыктайт: «Мен бул Китебимди анын касиеттүүлөрдүн, пайгамбарлардын жана имамдардын, Хашимиттердин жана Аббасиддердин [тукум улоочу] Улуу Даражалуусу үчүн, биздин Төрөбүз жана Колдоочубуз, мусулмандардын Эмири, дүйнөнүн Чексиз бийлөөчүсү Халиф Абу-л-Касим Абдаллах ибн Мухаммад би-Амриллах үчүн Түбөлүктүү Эскертме жана Маанисин жоготпой турган Баалуулук болуп калышын Жараткан Алладан өтүнүү менен жаздым жана аны «Дивани лугат ат-түрк» деп атадым...».

Махмуд Кашгари-Барсканинин учурунда аббасид халифине эмгегин арноо өзгөчө маа-

ниге ээ болгон. Селжук түрктөрүнүн буиддерди жеңип чыгышы менен аббасиддердин саясий бедели жогорулаган. Шийит буиддердин тушунда халифтер үстүртөн гана суннит мусулмандарынын башчысы жана башкаруучу катары эсептелинген. Селжуктар мусулмандардын тунгуч султаны Тугрил бектин жетекчилиги менен Багдадда өз бийлигин орноткон. Ошентип, буиддердин бийлигин кулаткан Тугрил бек тарыхка сунниттердин халифинин коргоочусу катары кирген. Халиф Тугрил бекке «йамин амир ал-му'минин» (мусулман өкүмдарынын оң колу) наамын берген.

Махмуд Кашгари-Барскани өзүнүн эмгегин халифке арноо менен, «Дивани лугат ат-түрккө» өзгөчө руханий макам берген. Анткени ошондон кийин түрк тилин билүү жалпы мусулмандык артыкчылык катары бааланып калган. Халифтин бата бериши ислам султаны наамын кабыл алган селжуктар үчүн дагы өзгөчө маанилүү болгон: алар өз вазийпаларын халиф тарабынан берилген ыйык милдет катары расмий түрдө таанышкан.

Түрктөрдүн мусулман динине өтүшүнүн башталышы катары адатта 349–960-жылдарда «200 миң чатырды ээлеп турган түрктөр» ислам динин кабыл алышкан деп жазган араб тарыхчысы Ибн аль-Асирге (толук ысмы *Иззуддин Абуль-Хасан Али ибн Мухаммад аль-Жазири*) шилтеме беришет. Бул жерде кеп ислам динин кабыл алган алгачкы түрк сулалеси Карахан мамлекети жөнүндө болуп жатат. XX кылымдын экинчи жарымынан баштап алар ислам дининин Трансоксанияга (азыркы Өзбекстан, Түркмөнстан жана Тажикстан өлкөлөрүнүн аймактарынын басымдуу бөлүгүн камтыган байыркы мамлекет) жана Кашкарга жайылтылышын шартташкан. Бартольддун божомолу боюнча, ислам дининин мынчалык тез жайылышына түрк каганынын ордосунда Хорасандан келген мусулман аалымы Келиматинин кызмат өтөгөндүгү себеп болсо керек.

Демек, биздин оюбузча, түрк элдеринин ислам динин жапырт кабыл алышы анын түрктөрдүн ага чейинки диний ишенимине каршы болбогондугуна байланыштуу болсо керек. Ошондуктан түрктөрдүн исламды жапырт кабыл алууларынын себептери жөнүндө кеп кылууда төмөндөгүлөрдү дагы эске алуу керек деп ойлойбуз: Карахандарга Келиматинин жана башка мусулмандардын диний вазийпаларынын негизинде кирген ислам дини түрктөр тутунган ишенимге карама-каршы келген эмес. Ислам дини түрктөрдү мурдатан келаткан түптүү ишенимдик баалуулуктарынан баш тартууга мажбурлаган эмес. Түрктөр мурдагыдай эле Көкө Теңирге сыйынууну уланта беришкен, ал эми мусулмандар менен баарлашууда анын «Аллах» деген арабча түшүнүгүн колдонушкан.

«Дивани лугат ат-түрктүн» мазмунунан Махмуд Кашгари-Барскани үчүн түрктөрдүн исламга чейинки ишеними менен ислам дининин ортосунда келишпеген арыз жоктугу айкын-ачык көрүнүп турат. Ал Көкө Теңирдин ысмы аталган түркчө цитаталарды кадыресе эле Аллах деп которуп койгон:

Тенгри ажун турутти
жигри азиз тазкинур,
йулдузлари журкашиб
тун кун уза йурканур.

«Жараткан Аллах бүткүл дүйнөнү жана тынымсыз айланып туруучу асманды, тизмектешкен жылдыздарды, бири-бирин алмаштырып турган күн менен түндү жаратты».

Тун кун табун тенгрика буйнамагил
куркуб ангар айману уйнамагил.

«Күнү-түнү менен Жараткан Аллахка сыйынып, кекирейбей дуба кыл. Ага момундук менен баш ийип тур, бирок анткорлонуп момундук кылба».

Бүгүнкү күндө борбор азиялык коом үчүн Чыгыштын философиясы жана тарыхый-маданий өзгөчөлүктөрү менен байланышкан интеллектуалдык өнүгүү багытынын кайра-

дан жаралуусу актуалдуу болуп турат. Анткени биздин коомубуздагы дүйнө таанымдык философиялык жана тарыхый ой жүгүртүү ыкмалары европалык гана таризде калыптанып келүүдө. Интеллектуалдык каада-салтты байыркы грек, классикалык немец философиясы, батыштык постмодернизм ж.б. менен байланышта өздөштүрүү, албетте, жаман эмес. А бирок, биздин өлкөбүз үчүн, Орто жана Борбор Азия чөлкөмү үчүн алмустактан бери келе жаткан каада-салттары жана үрп-адаттары боюнча дагы, географиялык жайгашуусу жагынан дагы, тарыхый жана маданий байланыштары боюнча дагы өздөштүрүлүшү зарыл жана маанилүү болуп саналган чыгыштык компонент көз жаздымында калууда. Ошондуктан жалпы билим берүүчү уюмдардагы (мектеп, гимназия, лицей) окутуу жана таалим-тарбия берүү процессинде Чыгыш философиясынын негиздерин, түрк тилдүү элдердин ортосундагы

тарыхый-маданий байланыштардын өнүгүү өзгөчөлүктөрүн, Махмуд Кашгари-Барскани сыяктуу даанышман ойчулдардын чыгармачыл ишмердүүлүктөрүн жана тарыхый эмгектерин изденүүчүлүк менен окуп өздөштүрүү эч убакта актуалдуулугун жоготпой турган тарыхый зарылдык. Айрыкча бүгүнкү күндөгү саясий кургак чечендик исламдык экстремизмдин коркунучун көбүртүп-жабыртып күчөтүп, ислам динин саясий жактан туруксуздандыруучу терс коомдук фактор катары көрсөтүп турган чакта өтө актуалдуу болуп саналат.

Биз түрк элдери дегенибизде тилдердин түрк тобуна кирген тилдерде сүйлөшкөн элдер жөнүндө айтабыз. Алар азыркы кездеги Кыргызстан, Азербайжан, Казакстан, Өзбекстан, Түркия, Түркмөнстан мамлекеттеринин тургундары жана башка мамлекеттердин курамында жашашкан түрк тилдүү элдер (таблицаны караңыз).

<i>Түрк тилдүү элдердин сандык көрсөткүчтөрү жана улуттук мамлекеттик түзүлүштөрү</i>			
Элдин аталышы	Жалпы саны (2003-ж.)	Улуттук-мамлекеттик түзүлүштөр	Түшүндүрмө
Азербайжандар	73 млн-го жакын	Азербайжан	Негизги бөлүгү (35 млн) Түштүк Азербайжанда (Түштүк Азербайжан, Арде-биль, Зенжан, Газвин провинцияларында, о. эле Хамадан, Хорасан провинция-ларында жана Тегеранда жашашат)
Алтайлар	70,8 миң	Алтай Республикасы / Орусия Федерациясы (ОФ)	
Астрахандык татарлар	60,6 миңге жакын	Астрахан облусу / Орусия Федерациясы	
Балкарлар	150 миң	Кабардин-Балкар / Орусия Федерациясы	
Башкырлар	2 млн	Башкортостан / Орусия Федерациясы	
Гагауздар	250 миң	Гагауз / Молдова Республикасы	
Долгандар	8 миң	Таймыр Долган-Ненец району / Орусия Федерациясы	
Казактар	15 млн-дон ашуун	Казакстан	
Каракалпактар	620 миң	Каракалпакстан / Өзбекстан	
Карачайлар	250 миң	Карачай-Черкес / Орусия Федерациясы	

Кыргыздар	4,5 млн	Кыргызстан	
Крымдык татарлар	300–350 миң	Крым / Украина / Орусия Федерациясы	
Кумандиндер	3,2 миң	–	Негизинен ОФда
Кумыктар	505 миң	Дагестан / Орусия Федерациясы	
Нагайбактар	9,6 миң	–	Негизинен ОФда
Ногойлор	104 миң	Дагстан / Федерациясы	Орусия
Саларлар	105 миң	–	Негизинен КЭРде
Сибир татарлары	200 миң	–	Негизинен ОФда
Волга-Оролдук татарлар	6 млн.	Татарстан / Федерациясы	Орусия
Төлөстөр (төлөнгүттөр)	2,4 миң	Орусия Федерациясы	Негизинен ОФда
Телеуттар	2,7 миң	–	Негизинен ОФда
Тофалар	800	–	Негизинен ОФда
Тубалар	2 миң	–	Негизинен ОФда
Тывалар	300 миң	Тыва / Орусия Федерациясы	
Түрктөр	62–85 млн.	Түркия	
Түркмөндөр	8 млн.	Түркмөнстан	
Өзбектер	30–40 млн	Өзбекстан	
Уйгурлар	10 млн.	Синьцзян-Уйгур автоном району / Кытай Эл Республикасы (КЭР)	
Хакастар	75 миң	Хакас / Федерациясы	Орусия
Челкандар	1,7 миң	–	Негизинен ОФда
Чуваштар	1,5 млн	Чуваш / Федерациясы	Орусия
Чулымдар	355	–	Негизинен ОФда
Шорцтор	13 миң	–	Негизинен ОФда
Сахалар (якуттар)	500 миң	Саха Республикасы (Якут) / Орусия Федерациясы	
Кашкайлар	1,7 млн	Иран	Көпчүлүк изилдөөчүлөр азербайжандардын субэтносу деп эсептешет

«Дивани лугат ат-түрктүн» баш сөзүндө жазылгандай, Махмуд Кашгари-Барскани өз ой-максатынын аягына чыга алдыбы же жокпу, ал өзүнүн эмгегин халифке тартуулай алдыбы же жокпу, бизге белгисиз. Ал эми «Дивани лугат ат-түрктүн» бизге чейин жеткен колжазмасы XXVII кылымга таандык. Мындан бул эмгекке ар кайсы коомдун лексикографтары ар дайым кайрылып турушканын билебиз. Махмуд Кашгари-Барсканинин китебинен үзүндүлөр кийинки лексикогра-

фиялык эмгектерде аз болсо дагы жолугат. Бул түрк тилинин макамы фарси жана араб тилдери сыяктуу анчалык жогору болбогондугун билдирип турат. Аталган колжазма кайрадан 1916- же 1917-жылы Түркиядан табылып, интеллектуалдык дүйнөдө зор таасирдүү болгон. Ал XX кылымдын 20-жылдарында китеп рыногунун биринде пайда болуп, ошондон бери илимий чөйрөдө кеңири колдонулуп келүүдө. Бул колжазма Түркияда эки жолу араб тилинде басылып

чыккан, андан түрк тилине, кийинчерээк немец тилине которулган. Махмуд Кашгари-Барсканинин «Дивани лугат ат-түрк» эмгегинин жападан-жалгыз колжазмасы Стамбулдагы китепканалардын биринде сакталып турат. 1990-жылы Түркия Республикасынын Маданият министрлиги анын факсимиле басылмасын (*фотомеханикалык жол менен туура өзүндөй болуп түшүрүлгөн көчүрмөсүн*) басып чыгаруу демилгесин көтөрүп чыккан.

1930-жылы Советтер Союзунда азери тилине которуу аракети көрүлгөн, бирок мындай демилге өкмөт тарабынан пантүркизм коркунучу катары каралып, китеп басылып чыккан эмес, ал эми котормочу «эл душманына» айланган. 70-жылдарда СССР Илимдер академиясынын Тил таануу институту тарабынан басылып чыккан «Древнетюркский словарь» сөздүгүнө «Дивани лугат ат-түрктөн» алынган чоң материал киргизилген, бирок маданият таануучулук жана лингвистикалык материалдын басымдуу бөлүгү алынып салынган. «Дивандын» орус тилиндеги алгачкы толук котормосу 2005-жылы Алматыда жарык көргөн (*Махмуд ал-Кашгари. Диван Лугат ат-Турк / Перевод, предисловие и комментарии З.-А.М. Ауэзовой; индексы составлены Р. Эрмерсом. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 1288 с. – ISBN 9965-699-74-7*). Которгон *Зифа-Алуа Муратовна Ауэзова* – Мухтар Ауэзовдун жээн небереси. Андан кийин «Дивани лугат ат-түрк» 2010-жылы Моквадан 3 томдук болуп басылып чыккан (*Махмуд ал-Кашгари. Диван лугат ат-турк (Свод тюркских слов): В 3-х томах / Пер. с араб. А.Р. Рустомова под ред. И.В. Кормушина; предисл. и введ. И.В. Кормушина; примеч. И.В. Кормушина, Е.А. Поцелуевского, А.Р. Рустомова; Институт востоковедения РАН: Институт языкознания РАН. – М.: Восточная литература, 2010. – Т. 1. – 464 с. – (Памятники письменности Востока. СХХVIII, 1 / редкол.: Г.М. Бонгард-*

Левин и др.). – 800 экз. – ISBN 5-02-018202-8, ISBN 978-5-02-036424-0).

Махмуд Кашгари-Барсканинин «Дивани лугат ат-түрк» эмгегинин орусча котормосунун болушунун зарылдыгы эмнеде? Азыркы кезде өздөрүн түрк маданияты менен байланыштуу деп эсептешкен адамдар мурдагы Советтер Союзунун зор мейкиндигинде жашашат, орус тилин жакшы билишет. Демек, орус тили – Орусия Федерациясындагы жана Борбордук Азия өлкөлөрүндөгү изилдөөчүлөр муунун бириктирип турган илимдин жана маданияттын тили. Ошондуктан «Дивани лугат ат-түрктүн» орус тилиндеги басылмасы тарыхчылардын, тилчилердин жана адабиятчылардын, деги эле жалпы кызыкдар окурмандардын изилдөөчүлүк ишмердүүлүгү үчүн маанилүү адабий булак болуп саналат.

Бүгүнкү Кыргызстанда адамдардын өзүнүн ата-тегине, тарыхына, үй-бүлөсүнүн, уруу-уругунун, ата-конушунун тарыхына жана маданиятына кызыгуусу артууда. Бул Советтер Союзунун мезгилинде ондогон жылдар бою атайылап унуткарылып келген боштук. Ошондуктан «Түрк дүйнөсү» багыты боюнча түрк тилдүү элдердин тарыхый-маданий жана социалдык-экономикалык өнүгүүсүн өздөштүрүп билүүгө умтулуу табигый тарыхый зарылдык болуп саналат.

Азыркы учурда түрк тилдүү элдердин жана түрк тилдеринин бутактарын алып жүрүүчүлөрдүн тарыхында болуп жаткан бурулуштарга байланыштуу Махмуд Кашгари-Барсканинин «Дивани лугат ат-түрк» («Түрк тилдеринин түшүндүрмө сөздүгү») эмгегинин баалуулугу ого бетер артууда. Саясий жактан көз карандысыз түрк тилдүү мамлекеттердин пайда болушу менен алардын тарыхынын жаңыча концепцияларын түзүүгө жана тарых боюнча жаңы окуу китептерин жазууга болгон муктаждык талаптары жаралууда. Ушул жагынан алганда, «Дивани лугат ат-түрк» түрк маданиятынын жана мусулман цивилизациясынын убакыттагы жана

мейкиндиктеги кесилиши жөнүндөгү маалыматтардын мол булагы катары эсептелине турган тактыкты тастыктоо ченине айланып отурат.

Оюбузду жыйынтыктай турган болсок, көрүнүктүү түрк таануучу Л.Н. Гумилёв айткандай: «Өзүнүн тарыхын билбеген жана ага карата белгилүү бир мамилеси болбогон жерде маданияттын өнүгүшү эч мүмкүн эмес».

Демек, окуучулардын «Түрк дүйнөсү» багытындагы илимий изилдөөчүлүк ишмердүүлүгү алардын түрк тилдүү элдердин интеллектуалдык тарыхын өздөштүрүүгө жол ачат, философия, тарых, тарыхый адабий булактарды таануу, лексикография ж.б. илимий билимдердин ортосундагы кедерги болуучу тоскоолдуктардын болушуна жол бербейт. Ал изилдеп-изденүү процессинде чыгармачылыктын ар кандай ыкмалары жана технологиялары аркылуу адамдын (окуучунун) дүйнө таанымын калыптандырууга түрткү болот. Анткени изилдөө ишин жүргүзүүгө жаңыдан киришкендер үчүн чыгармачыл изденүү өз элинин тарыхын жана маданиятын, интеллектуалдык мурасын өздөштүрүүдөн башталат. Мында тарыхый тактыкты чамалоо түйүнү сөзсүз түрдө жаркын инсандардын чыгармачылык ишмердүүлүгүн изилдөөдөн башталат. Махмуд Кашгари-Барсканинин жаркын өмүр жолу жана «Дивани лугат ат-түрк» («Түрк тилдеринин түшүндүрмө сөздүгү») эмгегинин зор маанилүүлүгү анын мына ошондой тарыхый түйүн экендигин тастыктап турат жана руханий баалуу багыттама болуп саналат.

Адабияттар:

1. *Бартольд В.В.* Культура мусульманства. Тюрки: Двенадцать лекций по истории тюркских народов Средней Азии. – М., 1998.
2. *Бартольд В.В.* Сочинения. Том 5. [Djv-ZIP] / Подг. к изд. С.Г. Кляшторный. Отв. ред. А.Н. Кононов // *Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов, по истории Центральной Азии и Дальнего Востока.* – М.: Изд-во «Наука». Главная редакция восточной литературы, 1968.
3. *Гумилёв Л.Н.* Байыркы түрктөр / Котор.: Д.Сулайманкулов, С.Мамбеталиев. – Б.: «Ариал-Принт», 1999. – 544 б. – 241-б.
4. Түрк дүйнөсү: Якутиядан тартып Жер Ортолук деңизинин жээктерине чейин Кыргызстан аркылуу / Тюрский мир: от Якутии до Средиземного моря через Кыргызстан: Эл аралык түркологиялык илимий-прак. конф. материалдары / Түз.: А.Б. Элебесова, Н.И. Васильев, М.М. Тастанбеков. – Б.: «Айгөлөк», 2013. – 368 б.
5. Түрк дүйнөсү: Ысык-Көл — Аалам ордосу / Тюрский мир: Иссык-Куль — Орда Вселенной: Эл аралык илимий-прак. конф. материалдары / Түз.: А.Б. Элебесова, Н.И. Васильев, М.М. Тастанбеков. – Б.: «Айгөлөк», 2016. – 398 б.
6. *Элебесова А.Б.* Тарыхый-коом таануучулук билимдер боюнча изилдөө иштерин жүргүзүүгө көнүктүрүү технологияларын колдонуу менен инсанга багыттап окутуу [Текст] / А.Б. Элебесова. – Кыргыз билим берүү академиясынын Кабарлары. – Б., 2015. – № 3 (35). Атайын чыгарылыш. – 302-308-бб.
7. *Элебесова А.Б.* Универсалдуу окуулук иш-аракеттер – заманбап жалпы билим берүүчү предметтерди өз алдынча өздөштүрүү мүмкүнчүлүктөрү [Текст] / А.Б. Элебесова. – Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз Улуттук ун-тинин Жарчысы. – Б., 2015. – Атайын чыгарылыш. – 210-215-бб.

*Рецензент: д.п.н., академик
Бекбоев И.Б.*